

Het doorgestreepte
blijft te lezen.

Het schrijverschap
van Judith Herzberg

Juryrapport
Prijs der Nederlandse Letteren 2018

taal:
unie

Prijs der
Nederlandse
Letteren
2018

Het doorgestreepte
blijft te lezen.

Het schrijverschap
van Judith Herzberg

Juryrapport

Prijs der Nederlandse Letteren 2018

HET DOORGESTREEPTE BLIJFT TE LEZEN.

Vlieg, dit is jouw manier:

wat niet gevat kan

omcirkelen. Niets dan

tussenlandingen

geen vaste route

voelen en proeven

kleine bevindingen

nooit wroeten.

Wat doe je met een dichter die dertig gedichten over vliegen – ja, gewoon die lastige huisvliegen – durft te schrijven en dan zo haarscherp haar eigen poëtica weet te symboliseren als in het geciteerde gedicht? Wat niet gevat kan worden omcirkelen, tussenlandingen, geen vaste route, kleine bevindingen, nooit wroeten. Dat is wat het schrijverschap van Judith Herzberg kenmerkt: niets is vastgelegd, de diepte zit in de oppervlakte en wat niet gezegd wordt, komt er via een omweg uit. Dat geldt niet alleen voor haar poëzie: dit gedicht is ook symptomatisch voor haar toneelwerk. Wat doe je met een dichter die dertig gedichten over de vlieg durft te schrijven en in die vlieg, met de huiselijke woorden die bij een rondvliegende vlieg horen, haar visie op het leven en op de hele wereld weet samen te ballen? Bekronen dus, met de voornaamste literaire prijs van het Nederlands taalgebied.

De Prijs der Nederlandse Letteren bestaat sinds 1956, en is 21 keer toegekend, 19 keer aan een man, tweemaal aan een vrouw. De jury van 2018 laat het bij deze constatering. In 1986 is de prijs voor het eerst, maar ook voor het laatst, toegekend aan een auteur die als schrijver voor toneel grote verdiensten heeft, aan Hugo Claus.

Het is in het Nederlandse taalgebied met de waardering voor de eigen toneelkunst slecht gesteld. Toneelschrijvers uit het verleden worden bijna nooit meer van stal gehaald. Alleen Vondel komt nog een enkele keer voor het voetlicht, en ook Heijermans mag zo af en toe eens meedoen. Uit het recentere verleden staat alleen Hugo Claus nog geregeld op de agenda van schouwburgen.

Judith Herzberg is natuurlijk vooral als dichter bekend en geliefd, maar de jury wil speciaal ook haar verdiensten voor het Nederlandstalig toneel en de Nederlandstalige film benadrukken. Haar oudere theaterstukken hebben repertoire weten te houden – en nog steeds komen er nieuwe bij. Bovendien is zij een van de weinige Nederlandse toneelschrijvers die ook in het buitenland naam hebben gemaakt. Haar bekendste stuk, *Leedvermaak*, is onder andere in het Frans, Duits en Engels vertaald en is in die talen ook opgevoerd. In 2016 werd het stuk enigszins ingekort in heel Nederland vertoond ter gelegenheid van de herdenking van oorlogsslachtoffers op 4 mei, met een toegevoegde monoloog. Kortgeleden beleefde de Duitse versie nog een eclatant succes bij een heropvoering in Bochum. Ook andere toneelstukken van Herzberg zijn in Duitsland nog geregeld te zien, van Berlijn tot Neurenberg. Haar trilogie over de doorwerking van de oorlog ná de oorlog, *Leedvermaak* uit 1982, *Rijgdraad* uit 1995 en *Simon* uit 2002, die in Nederland nog nooit als één geheel op de planken is gebracht, was in Duitsland wel achter elkaar op één avond te zien. Judith Herzberg schreef over deze trilogie een gedicht – met de lichte spot die haar eigen is:

Deel één; plaats, tijd, handeling
compact. Klassiek. Te vatten.

Deel twee loopt uit de hand.
Personen worden personages en
raken uit elkaar, tijd
uit de voegen. Rages vervangen
onstuitbaar, eigen onstuimigheid.

Drie zou weer ingetogen
moeten zijn. Vanwege
symmetrie. Maar die
laat zich niet temmen;
drie waaiert venijniger
en pijnlijker en verder uit
zoals echt in het echt.

Is dit het eind
of is het pauze?
Applaus. Gefluit. Applaus.

Judith Herzberg schrijft sinds 1971 voor het toneel. Het aantal toneelstukken dat ze sindsdien geschreven, vertaald of bewerkt heeft, is niet bij te houden en voor 2019 staat er nog een nieuw stuk van haar op stapel. Haar samenwerking met Toneelgroep Baal, die resulteerde in *Leedvermaak*, was een openbaring in die jaren. Van Frascati in de Amsterdamse Nes tot aan de Dam stonden in die tijd rijen van mensen die nog kaartjes probeerden te krijgen. Nog nooit was de verwerking van de oorlog op deze manier op de planken gebracht: met humor, met een enorme vaart, met een listig gebruik van simultaantoneel, met vrolijke zang. Het stuk maakte een onuitwisbare indruk door de schijnbaar luchthartige manier waarop Herzberg het zwijgen over oorlogservaringen verwoordde. In de onnavolgbare dialogen wordt het onvermogen tot communiceren geregeld in het hilarische getrokken. Het verfijnde gevoel voor humor en cynisme in dit stuk kenmerkt haar hele werk.

De laatste jaren werkt Herzberg samen met de jonge acteursgroep *De Theatertroep*, waarvoor ze onder andere het absurde stuk *Hoe echt is echt echt* schreef, over een bedrijf dat mensen verhuurt. Een bange vrouw kan er een inbreker in dienst nemen om eraan te wennen voor als er een keer een echte komt, een eigenaar van een lampenwinkel zoekt een olifant om door zijn winkel te lopen zodat hij de schade bij de verzekering kan declareren, er is een acteur die bij bruiloften 'ongenode gast' kan spelen. Een heel andere kant van haar zien we in *De Dibbuk*, een bewerking van een zeventiende-eeuws Jiddisch verhaal waarin een soort duiveluitdrijving plaatsvindt. Daarnaast vertaalde ze klassieken: haar bewerking van Euripides' *De vrouwen van Troje* treft door een ongekend sprankelend modern Nederlands, waardoor het ceremoniële van klassieke toneelstukken doorbroken wordt.

Bovendien heeft Herzberg diverse scripts voor films geschreven. Met Frans Weisz werkte ze jarenlang samen en iedereen die zijn film over Charlotte Salomon heeft gezien, zal zich de aangrijpende begeleidende teksten herinneren. Maar ook het scenario van de publieksfilm *Rooie Sien* is deels van haar hand. Dat ze ook de bizarre kameropera

Merg samengesteld heeft en een toneelbewerking van *L'Histoire du Soldat* van Stravinsky heeft gemaakt voor een dansgezelschap, bewijst haar enorme souplesse in dit medium.

Met een dergelijke diversiteit is haar stijl van toneelschrijven nauwelijks te kenschetsen. In elk geval is taal altijd het dwaalspoor. De sprankelende dialogen, in gewone huis-, tuin- en keukenwoorden, lopen gegarandeerd scheef. Op een gewone opmerking en een voor de hand liggende vraag zal nooit voorspelbaar gereageerd worden. Het echec van taal als middel om nader tot elkaar te komen, stelt ze in vrijwel al haar stukken centraal. En ze weet dat op een heel delicate manier te doen, waarbij ze de zwarte humor niet schuwt. In *Leedvermaak* bijvoorbeeld vertelt een werkstudente aan de voormalige concentratiekampgevangene Ada dat ze een tripje naar Auschwitz gemaakt heeft omdat ze er toch in de buurt was, en toen werd het kamp een soort magneet – ze kon er niet níét heen gaan. Waarop Ada antwoordt: 'Ja, zo ging het ons indertijd ook! Kan ik iets te drinken voor je halen?'

Ook als prozaschrijver heeft Judith Herzberg zich bewezen. In de jaren tachtig en negentig werden de brieven uit Israël die ze in *Vrij Nederland* publiceerde gretig gevolgd door iedereen die zich voor politiek interesseerde. Heel opmerkelijk en ongebruikelijk genuanceerd waren toen haar observaties van de situatie in Israël, die ze later bundelde in *Tussen Amsterdam en Tel-Aviv* (1988) en in *Brief aan wie niet hier is* (1996). Herzberg was buitenstaander en betrokkene tegelijk en wist dat trefzeker duidelijk te maken. Het gevoel dat ze eigenlijk een overloper was door zich niet in Israël te vestigen, had haar nooit helemaal losgelaten, schreef ze. Ze was wel erbij toen de eerste intifada begon, en ook toen de moord op premier Rabin plaatsvond was ze daar. Al in 1982 gaf ze een analyse van de gevaren binnen Israël die de menselijke waarden bedreigden: die kwamen niet alleen van de kant van orthodoxe joden, maar ook van op Amerika gerichte Israëli's die de steun van daaruit niet wilden missen, en het zwart-witdenken koste wat kost wilden behouden. Zij beseftte dat het in Israël niet alleen een kwestie was van Israëliërs tegen Arabieren, maar ook van duistere machten

tegenover humane, binnen het land zelf. ‘Wat voor oogst krijgt degene die stokslagen zaait?’ vroeg ze zich af en ze begreep niet ‘hoe je in Israël iets kan ondernemen dat op de toekomst gericht is: een huis bouwen, een postzegelverzameling aanleggen of zelfs nadenken over je oude dag.’ Ze leed onder de machteloosheid tegen zoveel onrecht en ellende. Noch als eenling, noch met een groep gelijkgezinden kon ze hier daadwerkelijk iets veranderen.

In 1981 publiceerde Herzberg het intrigerende dagboek dat ze bijhield tijdens de opnamen van de film *Charlotte*, waarin ze de aangrijpende dilemma’s verwoordt waarvoor een Joodse regisseur wordt gesteld die getrouw een oorlogsdrama wil verfilmen. Toen er later een uitgave kwam van de autobiografische tekeningen en notities die Charlotte Salomon naliet, vertaalde zij die onder de titel *Leven? Of theater?* (2015). Kort daarna kwam ze terug als prozaschrijver in de bundel *Er was er eens en er was er eens niet* uit 2016, waarin observaties verzameld zijn die het best als prozagedichten omschreven kunnen worden. Ze gaan, bijvoorbeeld, over een leraar die op de dag dat zijn vrouw overlijdt lesgeeft over de synoniemen van sterven, over een arts die een vrouw met wespenallergie aanraadt baanveger op de Jaap Eden Ijsbaan te worden, over een Nederlander die in de Negevwoestijn een luipaard bedwong door Nederlands tegen hem te praten. Het boek eindigt met de macabere monoloog, voorgedragen op 4 mei 2016 bij de nationale voorstelling van *Leedvermaak*, met het voorstel om voortaan linkshandigen te scheiden van rechtshandigen en te plaatsen in een ‘gated community’, een besloten woongemeenschap.

Maar natuurlijk is Judith Herzberg het bekendst en geliefdst als dichter. Jammer genoeg heeft ze zich nooit laten verleiden tot een uitgave van ál haar gedichten. Dat hoort bij dode schrijvers, moet ze wel denken – of zijn het haar bescheidenheid en kritische kijk op haar eigen werk die dat tegenhouden? Toch geeft ze in het gedicht ‘Te willen hebben’ wel aan dat het een van de wensen van de dichter is:

Te willen hebben
een huis in de duinen
te willen hebben
verzamelde werken
te willen hebben
één blauwe veer
te willen hebben
een zinvol bestaan
te willen hebben
gehad. [...]

Het bleef – voorlopig, hoopt de jury – bij een bloemlezing van nog geen driehonderd pagina's, *Doen en laten*, waarvan de eerste druk in 1994 verscheen. Dit boek haalde tot nu toe 27 drukken, die samen goed zijn voor meer dan 150.000 exemplaren, ongekend voor poëzie in Nederland en Vlaanderen.

Judith Herzbergs eerste dichtbundel, *Zeepost*, verscheen in 1963. In deze bundel staat al het uiterst ongewone gedicht 'Zeedrift'. Een gedicht met een onderwerp dat nog nooit zo teder in de Nederlandse literatuur beschreven is: een condoom dat aan de rand van de zee drijft:

Goeiig ontmoedigd afgedankt dingetje
dat in de zee zweeft als een anemoon
en met het wier mee in en uit
en heen en weer slurpt op het tij,
hierheen verdwenen uit wie weet
wat voor huis, wat voor schip.
(De zee is een dunne verdunning
van onachterhaalbare dingen.)
Een schil is het, nog minder
dan de schil van een gebaar
hoe overrompelend en dierbaar ook.

De zon gooit lichtdraadmazen door het water,
ik staar en traan van al dat ketsend licht.
En van hoe internationaal, en alledaags
en goedertieren sex is.

Herzbergs dichterschap kwam naar buiten op een moment dat er in de Nederlandse literatuur een aantal tegengestelde richtingen om de aandacht streeden. Enerzijds was de invloed van de Vijftigers nog tastbaar, met hun wilde taalexperimenten, hun kleurrijke en exuberante uitboezemingen. De eerste *Revisor*-poëzie met haar gesloten, introverte en slechts voor belezen lezers toegankelijke werk moest nog verschijnen, maar H.C. ten Berge, een van de meest versleutelde dichters uit die tijd, debuteerde al in 1964. Daarnaast trokken de Barbarberdichters veel aandacht, met hun readymades en hun nadruk op het toevallige van wat poëzie genoemd wordt. Ook had het neorealisme in de Nederlandse letterkunde zijn intrede gedaan, met een versobering van vorm en inhoud die neigde naar een bijna alarmerende verschrapping van de lyriek.

Terwijl Herzberg niet vreemd was aan de Barbarberdichters, hun speelsheid evenaarde en tegelijk het parlandokarakter van de neorealistische aanhield, wist zij de poëzie opnieuw te kruiden met verborgen metaforiek, met verbeeldende associaties en met een doorvoelde emotionaliteit.

Het is niet voor niets dat haar poëzie in talrijke bloemlezingen is opgenomen. Haar rake, directe taal dringt zich meteen aan de lezer op, die pas aan het peinzen gaat als hij ontdekt in de maling genomen te zijn in de toch zo toegankelijk overkomende taal. Bijvoorbeeld:

Een bok staat

bij gebrek aan berg

vaak boven op

zijn hok.

Het lijkt zo helemaal alleen maar parlando, maar hoeveel zeggen deze twaalf woorden wel niet over de *condition humaine*? Zijn wij niet allemaal bokken die het hogere missen en dus genoeg nemen met wat wél bereikbaar is?

Herzbergs verzen lijken feiten of situaties zonder meer te memoreren, vaak op een zakelijke manier. Daarin ligt verwantschap met *Barbarber*. Ze overstijgt die voor de hand liggende indruk door een bijzonder subtiele en tastbare ironie, door haar spel met de taal, door de rijke waai-er aan gevoelens en beschouwingen die zij openklapt na vlijmscherpe waarnemingen en door de bijna symbolische, zelfs emblematische dimensie van haar onderwerpen en gedichten. Zij lijkt het aanvankelijk te hebben over de alledaagse werkelijkheid buiten ons; maar bij nader toezien verandert die ogenschijnlijke en misleidende oppervlakkigheid in een diepzinnige, poëtische complexiteit en veranderen haar talige constructies in beelden voor de vele aspecten en ervaringen van het leven zelf. Bijvoorbeeld: 'De zee', een gedicht over het voor de hand liggende dat zo vaak overgeslagen wordt:

De zee kun je horen
met je handen voor je oren,
in een kokkel
in een mosterdpotje
of aan zee.

Haar poëzie is hartverscheurend eenvoudig en juist daardoor complex. De kleine, precieze observaties uit het dagelijks leven leggen iets essentieels van het menselijk verkeer bloot. Haar werk kan zich meten met dat van Wisława Szymborska, van wie ze gedichten vertaald heeft. Er schemert ongemak door in haar bedrieglijk nuchtere poëzie, melancholie, een gevoel van verlies. De combinatie van haar lichte bewoordingen en de zwaarte van haar thematiek heeft vaak een subtiel grappig effect.

Ziekenbezoek

Mijn vader had een lang uur zitten zwijgen bij mijn bed.

Toen hij zijn hoed had opgezet

zei ik, nou, dit gesprek

is makkelijk te resumeren.

Nee, zei hij, nee toch niet,

je moet het maar eens proberen.

Herzbergs toon is altijd natuurlijk, alsof het ter plekke allemaal door iemand bedacht wordt. Zo natuurlijk dat die toon alleen maar het gevolg kan zijn van een enorme beheersing van taal en vorm, van techniek. Die beheersing blijkt ook uit de manier waarop ze klank gebruikt in haar poëzie. In de poëzie is muzikaliteit een van haar uitgangspunten. Er is geen zin die muzikaliteit ontbeert, haar taal nadert de muziek. In een interview met Ischa Meijer prees ze 'de rijkdom, de diepte, de concreetheid, de beeldende kracht van het Nederlands', maar ze is het wel zélf die die rijkdom eruit haalt.

Ze laat je naar de gewone dingen in het leven kijken, naar menselijke onhebbelijkheden. Zo zetten haar gedichten aan tot nadenken, dagdromen, glimlachen. Haar taal laat je stilstaan, laat je hersenen schakelen tot je opnieuw stilstaat. Haar bedrieglijke eenvoud brengt je niet alleen in de war, ze zet je heel geraffineerd aan het denken. Zoals in dit gedicht uit de bundel *Het vrolijk* waarin ze ‘vrolijk’ een nieuwe functie geeft als werkwoord:

Mij vrolijkt het
als bij de boerderij
waar deze trein
voorbij rijdt, vijf
blauwe overalls
te drogen hangen
aan een lijn.

Mij vrolijkt ook
de gans die in een wei
lijkt te staan peinzen.

Judith Herzberg is daarnaast de naamgever van het zeer korte gedicht, dat ze de *hopla* noemt, en dat kan gelden als de equivalent van het zkv, het zeer korte verhaal, met doordenkers als:

Bijna nooit zie je een vogel in de lucht

zich bedenken, zwenken, terug.

Toch is het geen spel, haar poëzie. De wereld die Judith Herzberg in haar werk oproept is door de oorlog getekend en door de gevolgen ervan in het ongereede geraakt. Haar engagement verraadt zich in haar subtiele verwijzingen naar de zwartste bladzijden in de Nederlandse geschiedenis.

Fausse reconnaissance

In de sneeuw liepen schouder

aan schouder de buren die niet

meer bestaan. Bestonden ze nog

dan waren ze nu veel ouder.

De herinneringen zetten de schrijver niet aan tot somberen. Herzberg laat zich niet tot slachtoffer maken. Integendeel: zij is het die de wereld haar logica oplegt. Met speels gemak weet Herzberg diep verankerde overtuigingen in twijfel te trekken en rotsvaste waarheden te doen bibberen. Stelligheid is bij haar het middel bij uitstek om twijfel

te zaaien, haar ogenschijnlijk heldere dialogen en verzen brengen alles weer aan het wankelen. Zelf zei ze er in 1994 over: 'Uiteindelijk gaan zowel mijn gedichten als mijn toneelstukken misschien vooral over hoe stom alles in de wereld is geregeld, hoeveel misverstanden er bestaan, hoe verkeerd alles altijd weer uitpakt, maar ook hoe grappig alles is. Hoe goed bedoeld het vaak ook is, mensen doen elkaar toch maar de raarste dingen aan. Het is als bij Jan Klaassen en Katrijn: Kijk uit! Achter je.'

'Het doorgestreepte blijft te lezen' is de titel van een van haar gedichten, waarin ze verwoordt hoe taal toch altijd blijft verraden waar het eigenlijk om gaat:

Zo zijn het vaak onze meest eigene gedachten
de meest nabije, de meest schrijnende,
die wij door moeten strepen,
uit moeten krassen.

Herzbergs hele schrijverschap kenmerkt zich door haar uitgesproken persoonlijkheid. Nooit heeft ze zich aangesloten bij een literaire groep, altijd trekt ze haar eigen lijnen, waarbij ze het experiment opzoekt en zich laat inspireren door wat een jongere generatie doet. Ze is wars van vertoon. Tegendraads kan men haar niet noemen, maar wel stelt ze altijd vragen bij ingeroeste gewoonten en gebruiken. Alles moet anders kunnen. Zij volgt haar eigen weg in alle genres die ze beoefent en die ze ook met gemak door elkaar husselt. Haar schrijverschap is uniek en grenzeloos.

De jury van de Prijs der Nederlandse Letteren 2018 is er fier op deze toe te mogen kennen aan Judith Herzberg.

Juryleden

Marita Mathijssen (voorzitter, auteur juryrapport)

Mark Cloostermans

Fikry El Azzouzi

Jane Fenoulhet

Marja Pruis

Matthijs de Ridder

Johan Van Iseghem

Christine Werners-Samsom

Concept & ontwerp

Patrick Pluijlaar

Copyright

© 2018 Nederlandse Taalunie

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photocopy, microfilm or any other means without written permission from the publisher.

